

Ilona Bartocha-Galik

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4335-3442>

Uniwersytet Opolski

Współczesna rodzina – kryzys czy przemiana?

Z socjologicznego punktu widzenia rodzina jest grupą pierwotną, stanowi bowiem środowisko, w którym rozpoczyna się uspołecznienie jednostki¹. Przedstawione w artykule uwagi dotyczące funkcjonowania rodziny skupione są wokół kategorii zmienności i ciągłości. Rodzina, ze względu na fakt stanowienia instytucji – grupy społecznej, systemu wzajemnie oddziałujących na siebie jednostek, podlega nieustannym modyfikacjom. Modyfikacje te sięgają procesów takich jak makroprocesy społeczne oraz zmiany rozwojowe wszystkich członków rodzin. Kategoria ciągłości uwidacznia się w przekonaniu, iż pomimo wielu zmian o charakterze globalnym rodzina nadal pozostaje podstawowym środowiskiem życia człowieka, jednak zmienia swoją formę. Dlatego też zarówno ciągłość, jak i zmienność można uznać za komplementarne właściwości rodziny niezależnie od formy realizacji życia małżeńsko-rodzinnego.

¹ F. Adamski, *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1984.

1. Perspektywa socjologiczna zmian w funkcjonowaniu rodziny

Dynamiczne zmiany życia rodzinnego ujawniły się z początkiem XXI wieku. Alternatywne formy życia rodzinnego wobec zinstytucjonalizowanego małżeństwa i rodziny występowały we wszystkich epokach, jednakże miały wówczas charakter marginalny². Aktualnie heterogeniczność rodziny jest zjawiskiem powszechnym. Zmiany dotyczące struktury rodziny widoczne są przede wszystkim wśród młodego pokolenia i dokonują się w związku z promowaniem wartości indywidualistycznych, takich jak niezależność czy autonomia.

Współczesna rodzina często konfrontowana jest z rodziną tradycyjną. Rodzina tradycyjna zaś nie ma jednej definicji. Uzależnione kulturowo pojmowanie może obejmować np. partnerów różnego typu, liczbę potomstwa. Antropologia wskazuje, iż klasyczny układ mąż–żona może przyjmować wiele form np. współmąż/współżona, mąż/żona dodatkowy(a), odwiedzający(a), próbny(a), czasowy(a)³. Polski model życia rodzinnego przez wiele pokoleń zbudowany był na sztywnym podziale obowiązków na typowo męskie i typowo kobiece. Kobieta wykonywała prace domowe i wychowywała dzieci, mężczyzna dostarczał środków utrzymania. Władza i reprezentacja rodziny na zewnątrz powierzona była mężczyźnie. Patriarchalny system władzy współwystępował z produkcyjnym charakterem rodziny. Trwałość rodziny stanowiła cel nadrzędny w tradycyjnym modelu. Podkreślano szczególnie instytucjonalno-prawny charakter rodziny, w którym zarówno zawarcie związku małżeńskiego, jak i wydanie na świat potomstwa były powszechnym prawem, przyporządkowanym celowi rodziny. Rodzina była gwarantem bezpieczeństwa, stabilizacji, przekazywania dóbr materialnych i moralnych. Dominujące stało się pragnienie utrzymanie *status quo* rodziny. Charakterystyczna była wysoka rozrodczość i brak akceptacji dla rozwodowości. Rodzina stanowiła wartość nadrzędną w stosunku do tworzących ją jednostek.

Współcześnie role rodzinne stają się mniej wyodrębnione jako specyficznie męskie i kobiece. Kobiety pracują zawodowo, mężczyźni uczestniczą

² K. Słany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Kraków 2002.

³ Szczegółowe omówienie typów relacji prezentują D. Jabłoński i L. Ostasz, *Zarys wiedzy o rodzinie, małżeństwie, kohabitacji i konkubinacie. Perspektywa antropologii kulturowej i ogólnej*, Olsztyn 2001.

w pracach domowych i opiece nad dziećmi. Cechą ważną stało się partnerstwo. Zmiany te są elementem dokonujących się przemian globalnych: społecznych, politycznych i ekonomicznych. Szczególnego znaczenia nabierają egalitaryzm płci, wolność osobista, niezależność partnerów, rozwój osobisty, indywidualna satysfakcja – ogólnie ujmując: orientacja indywidualistyczna. Wraz z dokonującymi się przemianami świata pojawiają się próby nowego określenia rzeczywistości.

Transformacja tego typu postaw i zachowań będących zaprzeczeniem orientacji wspólnotowej (orientacji na rodzinę) zmierza w kierunku likwidacji instytucjonalnego charakteru rodziny. Zbigniew Tyszka zauważa, że wzrasta anonimowość rodziny przy jednoczesnym wroście akceptacji dla przedmażeńskich i pozamażeńskich kontaktów seksualnych oraz wobec osób rozwiedzionych i związków nieformalnych⁴. Spada znaczenie norm społecznych kontrolujących życie w rodzinie. Obserwuje się także zjawisko autonomizowania się członków rodziny, czego przejawem jest zmniejszenie wspólnotowego charakteru przeżywania doświadczeń w rodzinie. Dzieciom daje się większą swobodę, a nastolatki uwalniają się spod arbitralnej władzy rodziców. Obserwuje się przemianę codziennego życia rodzinnego, które ogranicza się do realizacji zadań.

Współcześnie obserwuje się także nowe kategorie rodzin. Nie występowały one przed okresem transformacji ustrojowej – m.in.: rodziny osób bezrobotnych, rodziny z czasową nieobecnością jednego rodzina, rodziny zrekonstruowane, rodziny patchworkowe, rodziny niepełne – szeroko rozumiane rodziny alternatywne⁵. Ostatnie dwa stulecia przyniosły dwie rewolucje życia rodzinnego w krajach europejskich. Pierwsza nastąpiła pod koniec XVIII wieku i przyniosła uznanie miłości jako podstawowego kryterium zawarcia związku małżeńskiego. Druga przyniosła oddzielenie sfery emocjonalnej od sfery seksualnej w życiu erotycznym człowieka i przyczyniła się tym samym do kryzysu małżeństwa i rodziny jako instytucji. Systematycznie wzrasta liczba rozwodów i zmniejsza się liczba zawieranych małżeństw. Stopniowo zmniejsza się liczba narodzin dzieci i coraz częściej podnoszone są argumenty przemawiające za bezdzietnością. Środowiska feministyczne wśród korzyści wynikających z dobrowolnej bezdzietności

⁴ Z. Tyszka, *Model rodziny współczesnej*, w: Z. Tyszka, A. Wachowiak, *Podstawowe pojęcia i zagadnienia socjologii rodziny*, Poznań 1997.

⁵ T. Biernat, *O przemianach definiowania rodziny i ich konsekwencjach*, „Społeczeństwo i Rodzina” (2009) nr 1, s. 36–37.

wymieniają możliwość nieograniczonej inwestycji w siebie, samorealizację, uwolnienie od stereotypowych ról społecznych. Dzięki antykonceptji wielkość rodziny nie jest determinowana biologicznie, liczba dzieci ograniczona jest wyłącznie do planowanych. „Szczególną rolę w teorii przemian rodziny współczesnej odgrywają zmiany związane z przejściem od typu społeczeństwa rolniczego do przemysłowego i zmianą charakteru środowiska zamieszkania ludności”⁶. Oba te czynniki – industrializacja i urbanizacja – wywarły ogromny wpływ na strukturę i funkcjonowanie rodziny. „Industrializacja i urbanizacja w sposób pośredni wpłynęły na więzi, strukturę i funkcje rodziny. Przyczyną tych zmian jest wzmożona ruchliwość społeczna, która osłabia więzi rodzinne przez redukcję częstotliwości kontaktów między członkami rodziny. Industrializacja powoduje też zwiększoną ruchliwość społeczną: dzieci szczególnie z rodzin z niższych klas społecznych mogą awansować w skali hierarchii statusów społecznych, przez co dystansują się znacząco od swoich rodziców. Te procesy wytworzyły nową jakość życia społecznego. Wzmożona ruchliwość społeczna, wyludniająca się wieś, a wraz z nią migracja ludności do miast stały się powodem osłabienia więzi w rodzinie wielopokoleniowej”⁷.

Na zagrożenie współczesnego świata szczególnie zwraca uwagę Ulrich Beck, niemiecki socjolog. Twierdzi bowiem, że społeczeństwo nowoczesne jest społeczeństwem ryzyka. U podstaw koncepcji Becka leży przekonanie, że następuje swego rodzaju pęknięcie w obrębie nowoczesności. W społeczeństwie ryzyka ludzie zostają uwolnieni od form życia i pewników społeczeństwa industrialnego. Zdaniem Becka działania podejmowane przez ludzi są oderwane od odpowiedzialności. Rozwój techniki, technologii, wiedzy, którą dysponuje człowiek, pozbawiony jest kontroli⁸. Beck zwraca uwagę, że ryzyko kiedyś było utożsamiane z przygodą i odwagą. Współcześnie kojarzy się z groźbą autodestrukcji na ziemi. To, co dawniej było wyjątkiem, dzisiaj staje się normą.

⁶ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002, s. 209.

⁷ Ł. Marczak, *Kondycja współczesnej rodziny jako nagląca kwestia społeczna*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” (2015) nr 35, s. 436.

⁸ U. Beck, *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla, Warszawa 2002, s. 30.

2. Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego

Wieloaspektowość życia rodziny i zmiany jej funkcjonowania na przestrzeni dziejów sprawiają, że ma ona odmienne struktury w różnych kulturach. Różnorodność ta dotyczy głównie liczby partnerów małżeńskich, lokalizacji władzy w rodzinie czy dziedziczenia majątku. Istnieją jednak dwie cechy życia rodzinnego, które w przeszłości nie zostały podane w wątpliwość: z założenia rodzina ma się opierać na trwałym, sformalizowanym związku i dotychczas był to związek heteroseksualny⁹. Na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat definicja ta uległa przeobrażeniu. Współczesną rodzinę stanowi często kohabitacyjny układ czy związek homoseksualny. Znamienny dla powstawania nowych form życia małżeńsko-rodzinnego jest także proces przechodzenia od małżeństwa instytucjonalnego w kierunku koleżeńkiego, a następnie indywidualistycznego, nastawionego na realizację potrzeb partnerów. Znaczenie stabilności w małżeństwie stało się uznaniowe, a zaangażowanie słabsze¹⁰. Już w 2006 roku respondenci CBOS zapytani o to, czym jest rodzina i kto ją tworzy – oprócz tradycyjnych form, m.in. małżeństw wychowujących dzieci – w zdecydowanej większości za rodzinę uznali osoby pozostające w konkubinacie i wspólnie wychowujące potomstwo (71 proc.) oraz małżeństwo bez dzieci (67 proc.). Jedna czwarta ankietowanych (26 proc.) nazwała rodziną związek dwojga ludzi żyjących bez ślubu i niemających potomstwa¹¹. Rok 2012 ukazał, że „preferencje co do modelu rodziny zależą od wielu czynników. Najbardziej znaczące to płeć, wykształcenie i ocena własnych warunków materialnych. Mężczyźni znacznie częściej niż kobiety uważają za najkorzystniejszy model tradycyjny (27 proc. wobec 18 proc.), natomiast kobiety dużo częściej niż mężczyźni wolałyby model partnerski (54 proc. wobec 41 proc.). Wśród osób z wykształceniem wyższym tylko co dziesiąta (10 proc.) uważa, że mężczyzna jako jedyny żywiciel rodziny to najlepsze rozwiązanie, podczas gdy niemal dwie trzecie z nich (60 proc.) wskazuje na równy podział obowiązków i czasu między życie zawodowe i dom. Także osoby z wykształceniem średnim częściej niż słabiej wykształcone preferują model partnerski, a rzadziej tradycyjny. Pogląd, że to mężczyzna

⁹ M. Majkowski, *Rodzina polska w kontekście nowych uwarunkowań*, Kraków 2010.

¹⁰ A. Kwak, *Współczesne związki heteroseksualne: małżeństwa (dobrowolnie bezdzietne), kohabitacja*, LAT. Warszawa 2014.

¹¹ Centrum Badań Opinii Społecznej, *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny*, Komunikat z Badań CBOS BS/52/2006, Warszawa 2006.

powinien zarabiać wystarczająco i zaspokajać potrzeby rodziny, a kobieta ma zajmować się dziećmi, wyrażają najczęściej osoby, które źle oceniają swoją sytuację materialną (33 proc.), ale także wśród nich więcej (37 proc.) wołałoby równy podział ról zawodowych i rodzinnych. Wśród badanych dobrze oceniających swoją sytuację materialną mniej niż co piąty (18 proc.) uważa, że najlepszy jest tradycyjny podział obowiązków, natomiast połowa (50 proc.) preferuje model partnerski (zob. tabele aneksowe). W dość niewielkim stopniu preferencje w tym zakresie różnicuje stan cywilny. Wśród osób stanu wolnego oraz wśród żyjących w związkach formalnych co piąty sądzi, że najlepszy dla rodziny jest model tradycyjny. Natomiast osoby, które nie są małżeństwem i nigdy go nie zawarły częściej niż osoby pozostające w związkach formalnych preferują model partnerski, a rzadziej mieszany. Porównanie deklaracji z 2012 roku z danymi z 2006 roku pokazuje, jak zmieniają się relacje między partnerami. Zdecydowanie więcej osób niż sześć lat wcześniej (wzrost o 8 punktów) deklaruje, że w ich związkach obowiązuje model partnerski. Natomiast rzadziej zdarzają się sytuacje, w których oboje nie pracują¹². Według badań Piotra Szukalskiego zjawisko kohabitacji warunkowane jest następującymi zmianami:

- obniżeniem się zaufania budzonego przez instytucję małżeństwa wraz ze zwiększeniem liczby rozwodów;
- zanikiem obaw przed niechcianym dzieckiem wraz z dyfuzją środków antykoncepcyjnych;
- osłabieniem poziomu religijności;
- trudną sytuacją ekonomiczną, utrudniającą młodym ludziom usamodzielnienie się (występują jednak różnice pomiędzy mężczyznami a kobietami odnośnie do wpływu braku pracy na wybór formy życia w parze; mężczyźni w tej sytuacji preferują kohabitację, a kobiety wolą wstępować w legalne związki małżeńskie, co w ich przekonaniu stanowi zabezpieczenie na przyszłość);
- wzrostem akceptacji dla związków alternatywnych;
- niechęcią do tradycyjnego pojmowania ról w małżeństwie;
- łatwością przekształcenia takiego związku w zalegalizowane małżeństwo¹³.

¹² Centrum Badania Opinii Społecznej, *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny. Komunikat z Badań CBOS BS/61/2012*, Warszawa 2012.

¹³ P. Szukalski, *Kohabitacja w Polsce*, w: *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, Łódź 2004, s. 52–53.

Te i inne przyczyny społeczne doprowadziły do upowszechnienia się kohabitacji, a także innych *quasi*-form życia małżeńsko-rodzinnego. Według badań Szukalskiego największy odsetek społeczeństwa (osoby w wieku od 25–54 lat) wybiera partnerskie formy życia. Badania wykazały również, że wbrew powszechnym tendencjom w Polsce kohabitacja nie jest świadomą alternatywą, lecz występuje raczej w środowiskach o niższym poziomie samoświadomości, które z różnych względów nie legalizują związków. Niegdyś kohabitacja czy konkubinaty nie miały przyzwolenia społecznego, współcześnie zyskują one na akceptacji i stają się powszechne. Za rodziny nietradycyjne uznaje się takie, które stanowią alternatywę dla tradycyjnej rodziny nuklearnej (rodzina nuklearna to rodzina będąca owocem przemian społecznych drugiej połowy XX wieku). Grupa ta składa się z małżeństwa wraz z dziećmi, coraz częściej jest to jedno dziecko¹⁴. Anna Kwak jako *quasi*-formy życia małżeńsko-rodzinnego definiuje układy wzajemnych powiązań seksualnych i rodzinnych, które są usankcjonowane prawnie i/lub nie mają biologicznego rodzicielstwa, takie jak:

- związki, które nie są oparte na prawnie zatwierdzonym małżeństwie, np. kohabitacja;
- związki oparte na formalnym małżeństwie, jednak bez biologicznego rodzicielstwa, np. bezdzietne małżeństwa;
- związki poprzedzone wcześniejszym małżeństwem, które obecnie zawierają tylko kryterium biologicznego rodzicielstwa, np. rodziny niepełne;
- rodziny nieoparte na związku małżeńskim, lecz wyłącznie na biologicznym rodzicielstwie, np. niezamężne macierzyństwo¹⁵.

Cechami różnicującymi rodziny tradycyjne od alternatywnych są: prawne skutki zawierania związków, posiadanie dzieci, liczba rodziców, trwałość relacji, wyłączność seksualna, heteroseksualność, gospodarstwo dwóch dorosłych osób czy forma patriarchy jako formy realizacji życia rodzinnego. Te cechy charakteryzują styl życia rodzin tradycyjnych. Powszechne formy związków alternatywnych to: kohabitacja, konkubinaty, dobrowolna bezdzietność, samotne rodzicielstwo, powtórne związki obojga rozwiedzionych rodziców, binuklearne rodziny, rodziny rekonstruowane, rodziny patchworkowe (w których zgodnie żyją byli małżonkowie, ich obecni partnerzy oraz

¹⁴ A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Warszawa 2005, s. 90.

¹⁵ A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, dz. cyt., s. 91.

ich dzieci), rozwodnicy (małżeństwa po rozwodzie zamieszkujące i niezamieszkujące razem), małżeństwa akceptujące swobodę seksualną jednego ze współmałżonków, małżeństwa rozdzielone z powodu migracji zarobkowych, związki osób tej samej płci, rodziny wielu dorosłych rozumiane jako komuny, wspólnoty, rozszerzone rodziny z dołączonymi członkami niespokrewnionymi¹⁶. Z badań przeprowadzonych przez CBOS wynika, że prawie dwie piąte ankietowanych (37proc.) wyraża przekonanie o tym, że jeśli ludzie się kochają i darzą zaufaniem, to status ich związku nie ma większego znaczenia¹⁷.

* * *

Celem rozważań było zwrócenie uwagi, iż ciągłość i zmienność rodziny jest jej naturalną cechą. Wynika to z naturalnego procesu rozwoju rodziny. Rozwój jest z kolei wynikiem oddziaływania systemów społecznych oraz indywidualnych zmian jednostek. Ukazane procesy nie świadczą o spadku znaczenia rodziny dla rozwoju jej członków ani społeczeństwa. Próba przedstawienia procesów zachodzących w rodzinie nasuwa wniosek, iż w ramach przemian rodziny dominują dwa kierunki: z jednej strony osłabienie instytucjonalnego charakteru małżeństwa i rodziny, z drugiej strony partnerskich relacji, w których tradycja nie definiuje podziału ról, obowiązków czy jakości interakcji między członkami rodziny. Systematyczne i stopniowe zmiany w zakresie rodziny ukazały ją jako przekształconą z grupy instytucjonalnej w grupę przyjacielską, którą charakteryzuje nietrwałość i zmienność. Pomimo tego rodzina nadal pozostaje najbardziej powszechnym modelem współżycia. Zmiany jej charakteru wynikają z procesów adaptacyjnych do warunków społecznych i potrzeb jednostek. Leon Dyczewski uważa, że „zmiany te wprawdzie wywołują kryzys rodziny, ale nie należy go oceniać jako jej rozpadu, lecz jako tak zwany kryzys rozwoju, w wyniku którego rodzina kształtuje nowe wzory życia”¹⁸.

¹⁶ A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, dz. cyt., s. 85.

¹⁷ Centrum Badania Opinii Społecznej, *Społeczne oceny alternatyw życia małżeńskiego*. Komunikat z badań CBOS. BS/32/2013, Warszawa 2013.

¹⁸ L. Dyczewski, *Rodzina polska i kierunki jej przemian*, Warszawa 1981, s. 20.

Bibliografia

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002.
- Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1984.
- Beck U., *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla, Warszawa 2002.
- Biernat T., *O przemianach definiowania rodziny i ich konsekwencjach*, „Spółczesność i Rodzina” (2009) nr 1, s. 36–37.
- Centrum Badania Opinii Społecznej, *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny. Komunikat z Badań CBOS BS/61/2012*, Warszawa 2012.
- Centrum Badania Opinii Społecznej, *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny. Komunikat z Badań CBOS BS/52/2006*, Warszawa 2006.
- Centrum Badania Opinii Społecznej, *Społeczne oceny alternatyw życia małżeńskiego*. Komunikat z badań CBOS. BS/32/2013, Warszawa 2013.
- Dyczewski L., *Rodzina polska i kierunki jej przemian*, Warszawa 1981.
- Jabłoński D., Ostasz L., *Zarys wiedzy o rodzinie, małżeństwie, kohabitacji i konkubinacie. Perspektywa antropologii kulturowej i ogólnej*, Olsztyn 2001.
- Kwak A., *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Warszawa 2005.
- Kwak A., *Współczesne związki heteroseksualne: małżeństwa (dobrowolnie bezdzietne), kohabitacja, LAT*, Warszawa 2014.
- Majkowski M., *Rodzina polska w kontekście nowych uwarunkowań*, Kraków 2010.
- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Kraków 2002.
- Szukalski P., *Kohabitacja w Polsce*, w: *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, Łódź 2004, s. 49–74.
- Tyszka Z., *Model rodziny współczesnej*, w: Z. Tyszka, A. Wachowiak, *Podstawowe pojęcia i zagadnienia socjologii rodziny*, Poznań 1997, s. 61–69.